

KÖL TİĞİN (DOĞU 26) VE BİLGE KAGAN (DOĞU 21) YAZITLARINDAKİ *nnyILSG* İBARESİ ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Özet

Eski Tür yazıtlardaki her bir kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması konusundaki gayret, Eski Türk filolojisine önemli katkılar sunmaktadır. Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırında *nnyILsG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* ve paralel metin olan Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırında [*nny yI]LsG bod(u)nta [üze ol(u)rm(a)d(i)m]* şeklinde geçen iki cümle vardır. Bu cümlelerdeki *nnyILsG* ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması hakkında şimdiye kadar kesin bir neticeye varılamamıştır. Makalede, daha önceki teklifler değerlendirilecek ve yeni bir okuma teklifi sunulacaktır.

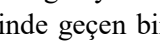
Anahtar Kelimeler: Yazıçevrim, *yılsıg*, Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtı.

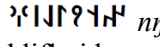
ON THE PHRASE *nnyILSG* IN KÖL TİĞİN (EAST 26) AND BİLGÄ QAĞAN (EAST 21) INSCRIPTIONS

Abstract

The effort on the reading and understanding of each word in the Old Turkic inscriptions presents important contributions to the Old Turkic philology. There are two sentences on the 26th line of the eastern side of the Köl Tigin inscription and the 21st line of the eastern side of the Bilgä Qağan inscriptions: *nnyILSG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* and [*nny yI]LsG bod(u)nta [üzä ol(u)rm(a)d(i)m]*. There is no definite conclusion as to the reading and the meaning of the *nnyILSG* in these sentences. In the article, the previous proposals will be evaluated and a new reading proposal will be presented.

Key Words: Transcription, *yılsıg*, Köl Tigin and Bilgä Qağan Inscription.

Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırında *nnyILsG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(i)m* ve paralel metin olan Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırında [*nny yI]LsG bod(u)nta [üze ol(u)rm(a)d(i)m]* şeklinde geçen bir cümle vardır. *nnyILsG* ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması hakkında günümüze değin kesin neticeye ulaştıracak bir açıklama henüz yapılmamıştır.

Aşağıdaki tabloda, *nnyILsG* şeklinde yazılan ibare hakkında araştırmacıların okuma ve anlamlandırma teklifleri kronolojik olarak sıralanmıştır:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 16-17, 56-57	<i>neñ yılsag</i>	‘zengin’
Thomsen [1896] 2002: 144-145	<i>neñ yılsıg</i>	‘zenginliği ile parıltılı (?)’
Radloff 1897: 136-137	<i>neñ yılsag</i>	‘mal mülk sahibi’
Vambéry 1899: 48	<i>neñ yılsıg</i>	‘zengin ve nüfuz sahibi’

* Doç. Dr., el-mek: merdemu@gmail.com

Melioranskiy 1899: 70	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, mal mülk sahibi’
Orkun 1936: 41-42	<i>neŋ yılsıg</i>	‘muhteşem’
Malov 1951: 31, 39	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, mal mülk sahibi’
Nadelyayev 1969: 267a	<i>neŋ yılsıg</i> (<i>yılkısıg</i>)	‘zengin, mal mülk sahibi’
Ergin 1970: 41, 79	<i>neŋ yılsıg</i>	‘varlıklı, zengin’
Clauson 1972: 933a	<i>neŋ yılışıg</i>	‘müreffeh’
Abdurahmonov-Rustamov 1982: 107	<i>neŋ yılsıg</i>	‘mol yilkilik’
Tekin 1988: 14-15	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin ve müreffeh’
Erdal 1991: 218	<i>neŋ yılışıg</i>	‘müreffeh, zengin’
Şükürlü 1993: 230, 235	<i>neŋ yılsıg</i>	‘barlı’
Karcaubay 2003: 167, 175	<i>neŋ yılsıg</i>	‘yeŋ bolmasa devletti’
Bazılhan 2005: 70	<i>neŋ yılışıg</i>	‘neŋ yıldılı’
Tuğuşeva 2008: 30, 43	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin’
Recebli 2009: 294, 302	<i>neŋ yılsıg</i>	‘éle bir varlı’
Berta 2010: 156, 195	<i>neŋ yılışıg</i>	‘kolay yönetilebilir (iyi durumda ?) olmayan’
Ölmez 2012: 84, 96	<i>neŋ yılsıg</i>	‘kesinlikle refah içerisindeki’
Hudiyev 2015: 203, 211	<i>neŋ yılsıg</i>	‘varlı’
Şirin 2015: 240, 329	<i>neŋ yılsıg</i>	‘hiç de zengin’
Şirin 2016: 402	<i>neŋ yılsıg</i>	‘zengin, müreffeh’
Ercilasun 2016: 520-521	<i>neŋ yılışıg(?)</i>	‘asla varlıklı (?)’
Aydın 2017: 59	<i>neŋ yılsıg</i>	‘refah içerisindeki’

RADLOFF, *yılkı* ve *yılsag*’ın kökü olarak *yıl*’ı düşünmüş ve bu kökten kuzey ve doğu grubu Türk dillerinde kullanılan {+sAG} ekiyle *yılsag*’ın teşkil edildiğini belirtip kelimenin ‘yılki sahibi, mal sahibi, zengin’ anlamında olduğunu söylemiştir (1895: 222-223). RADLOFF, iki yıl sonraki neşrinde *yılsag*’ın *yılkısag* yerine yazılan bir kelime olabileceğine de ihtimal vermiştir (1897: 53).

VAMBÉRY, *neŋ*’i ‘Habe, Gut’, *yıl*’i ‘Volk’ ve *sig*’i de ‘dicht, voll’ olarak düşünmüş ve RADLOFF’un teklifini reddetmiştir (1899: 48).

AYDAROV da kelimenin anlamı konusunda RADLOFF ile aynı görüştedir, ancak o kelimeyi *yılsıg* olarak okur, ama kelimenin yapısı hakkında herhangi bir açıklama yapmaz (1995: 118).

Önerilen okuma teklifleri içerisinde en sıra dışı olanı CLAUSON'a aittir. O, *yılısg~yilsag* okunuşunu kökenleri belli olmadığı için kabul etmez. Ona göre, buradaki kelime 'comfortable, prosperous' anlamına sahip *yılışmak* 'warm' fiilinden yapılan *yılışig* olmalıdır, ancak bu *yılışig* tekörnektir (hapax legomenon) (1972: 933a-b). ERDAL da CLAUSON'u destekler. Ayrıca, *Dîvânü Lugati't-Türk'te* *yılışmak* için verilen 'concrete' tercümenin CLAUSON'un yorumunu çürütemeyeceğini belirtir (1991: 218). TEKİN, ERDAL'ın görüşüne katılmaz. *Dîvânü Lugati't-Türk'te* *yılışmak*'ın sadece 'to become warm altogether' anlamının olduğunu, *yılışmak*'ın iddia edildiği gibi böyle bir mecazî kullanımına başka hiçbir yerde rastlanmadığını ifade etmiştir (1994: 255-256).

TEKİN, *yılısg* okunuşu hakkında açıklama yapmış ve kendi *yılısg* okuyuşunu gerekçelendirirken daha önceki okuyuşları da eleştirmiştir:

"*yils(ı)g* 'zengin ve müreffeh'. Bu kelimenin anlamı cümle içindeki yerinden ve bunu takip eden cümleden yaklaşık olarak tahmin edilebilmektedir. Ancak, okunuşu üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Radloff bunu *yilsag* okumuş (1897: 137). Thomsen, kelimenin s² ile yazılmış olması nedeniyle *yilsag* değil, *yılısg* okunması gerektiğini ileri sürmüştür (1896: 106). Orkun, Malov ve Tekin de kelimeyi böyle okumuşlardır. Bu kelime için farklı bir okuyuş ve etimoloji Clauson tarafından önerilmiştir. Kelimeyi *yılışig* okuyan ve 'comfortable, prospereous' yani 'rahat, müreffeh' olarak anlamlandıran Clauson, bunu *yılış-* 'ılıklaşmak, ısınmak' fiilinden -ğ ile sıfat saymıştır (1972: 933). Bu etimoloji kabul edilemez; çünkü 'ısınmak, ılınmak' anlamları ile 'müreffeh' anlamı arasında ilişki kurmak zordur. Ben *yılısg* kelimesinin farazî bir **yil* isminden -*sig* eki ile türemiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştüm (1968: 107). Moğolca *yali* 'önemli, mühim' sıfatı ile *yali-* 'çok olmak, kaliteli olmak' fiilini de bu etimoloji için kanıt getirmiştim (aynı yer). Bu görüşümü hala muhafaza etmekle beraber, *yılısg* kelimesinin Tat. *yilmay-*, Kırg. *cılmay-*, Kzk. *jilmıy-*, Trkm. *yılıgır-* 'gülümsemek' fiilleri ile daha doğrusu bu fiillerin kökü ile ilgili ve asıl anlamının 'gülümser, güler yüzlü' olabileceği kanısı da taşıyorum. Kelime *yılısg* da olabilir." (1968: 107; 1988: 78-79)

ŞİRİN, Türk dili tarihinde başka hiçbir metinde rastlanmayan bir sözcük (hapax legomenon) olduğu için *yılısg*'ın gerçekten mevcudiyetinin kuşkulu olduğunu belirtmiştir. CLAUSON ve BERTA'nın *yılışig* okunuşunu da imlâsı kesin olmadığı için nihaî olmadığını söylemiştir (2015: 240).

Yukarıdaki listede görüldüğü üzere, **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚** ibaresi şimdiye kadar *neş yilsag*, *neş yılısg* ve *neş yılışig* olmak üzere üç farklı şekilde okunmuştur. Ancak *yılısg* veya *yilsag*'ın anlamlandırılması konusunda ilk kez RADLOFF tarafından teklif edilen 'varlıklı, zengin' anlamı neredeyse neşirlerin tamamında kabul edilmiş gibidir. Aslında, CLAUSON'un teklif ettiği *yılışig*'ın anlamı da RADLOFF'un kine büyük oranda benzemektedir.

İlk kez RADLOFF'un teklif ettiği *yilsag* okunuşunda, kendisinin düşündüğü *yılı* ile *yilsag* arasındaki ilişkide iki kelimenin ilk hecelerinin benzer olması dışında herhangi bir morfolojik ilişki bulmak mümkün değildir. RADLOFF, sadece metnin bağlamına uygun bir kelime aradığı için *yılısg* ve *yılı* arasında ilişki kurmuştur. İbarenin geçtiği cümleyi hatırlayalım: *neş yILsG bod(u)nka ol(u)rm(a)d(ı)m* ve [*neş yI*]LsG *bod(u)nta* [*üze ol(u)rm(a)d(ı)m*]. Buna göre, 'varlıklı, zengin' anlamında düşünülen *neş yILsG* ifadesi *bodun*'u niteleyen bir sıfat olmalıdır. Teklif edilen *yilsag* veya *yılısg*'ın kökeni belli değildir ve herhangi bir metinde de şimdiye kadar tanıklanmamıştır. Dolayısıyla, belirsiz bir *yilsag* veya *yılısg*'ı *bodun*'u niteleyen bir sıfat olarak kabul etmek oldukça zordur.

CLAUSON ve ERDAL'ın *yılışig* okuma teklifi hakkında, TEKİN'in de belirttiği üzere *yılışmak* kökünden böyle mecazî bir kullanımın ortaya çıkması oldukça zor gözükmektedir. Üstelik *yılışig* da *yılısg* gibi bir tekörnektir. Diğer taraftan, **l** işareti yazıtlarda her zaman ön damak ünlü komşuluğunda /ş/'yi karşılamıştır. Dolayısıyla, işaretin bu ibarede /ş/ karşılığında olması uzak bir ihtimaldir.

TEKİN'in açıklamasına gelince, onun *yılısg* teklifi de yine Türkçede tanıklanmayan bir **yılmak* köküne dayanmaktadır. Üstelik bu tanıklanmayan kökün Moğolcadaki şekilleri anlam

bakımından cümleye pek uygun değildir. Aynı şekilde Türk dillerinden getirdiği ‘gülümsemek’ anlamındaki fiiller de cümlenin anlamına uymamaktadır.

Bugüne kadar önerilen okuma tekliflerindeki *yılsag*, *yılsıg* veya *yılışıg*’ın hepsinde ortak olan tek bir şey vardır ve o da Türk dili tarihinde bu kelimelerin şimdiye değin hiçbir kaynaktan tanıklanmamış olmasıdır.

O hâlde, iki yazıtta geçen *ʔILʔYH* ibaresi nasıl okunup anlamlandırılmalıdır?

Şimdiye kadarki okuma tekliflerindeki açıklamalar tatmin edici olmaktan uzak olmasına rağmen ibarenin anlamlandırılmasındaki teklifler metnin bağlamı da dikkate alınınca oldukça mantıklı gözükmektedir. İbarenin geçtiği bağlam şöyledir: *neɣ yILsG bodunka olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) ve [*neɣ y*]ILsG *bodunta üze olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum]* (BK D21). Bugüne kadar, *neɣ yILsG* için ‘varlıklı, zengin, müreffeh’ şeklinde bir anlamın verilmesinin nedeni, bağlama göre bunun *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak*’ın zıddı olarak düşünülmesi gerektiği içindir. Burada ikinci cümledeki *iç*’i ‘karın, mide’ ve *taş*’ı da ‘beden, ten’ anlamında düşünerek *içre aşsız taşra tonsuz*’u ‘no food in their stomachs and no clothes on their backs’ (Erdal 2004: 373) ile tercüme etmek doğru olacaktır. O hâlde, *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* cümlesini “karnı aç, sırtı çıplak kötü₂ (şartlar içindeki) halkı idare ettim” şeklinde anlamlandırmak yanlış olmayacaktır. Buna göre, metnin bağlamından ilk cümlede ‘karnı aç, sırtı çıplak kötü şartlar içinde olmayan’ bir *bodun*’dan bahsedildiğini kolayca tahmin edebiliriz.

Burada bir noktayı daha açıklığa kavuşturmalıyız. Bilge Kagan yazıtındaki paralel kısımdaki cümlenin son kısmı taşa tahrir olmuştur. İbare, Köl Tigin yazıtında net olarak okunmaktadır, ancak Bilge Kagan yazıtında ibare bugün tamamen tahrir olmuştur (Alyılmaz 2005: 129). *RADLOFF Atlası*’nda ibarenin sadece bir kısmı gözükmektedir: <...>LsG (1896: C). *Fin Atlası*’nda ise silik de olsa bir harf daha okunabilmiştir: <...>ILsG (Inscriptions de l’Orkhon 1892: 15). Yıpranma muhtemelen yüzyıllar içerisinde gerçekleşmiş olmalıdır. Bilge Kagan yazıtındaki boşluk ilk kez *RADLOFF* tarafından Köl Tigin yazıtına bakılarak doldurulmuş (1895: 56) ve bu tamamlama önerisi günümüze kadar da kabul edilegelmiştir. Dolayısıyla, ikinci cümlenin anlamının filolojik araştırma ilkeleri bakımından tahmine dayandığı unutulmamalıdır.

Bize göre, *ʔILʔYH* ibaresi şöyle okunmalıdır: *n(e)ɣ yıl s(a)g*. Bu okuma teklifinde ibaredeki imlâ hakkında üç önemli noktayı açıklamak istiyorum:

1. Yazıttaki *ʔILʔYH* ibaresinin yazımında harfler arasında boşluk olmaması, filologları burada sadece iki ayrı kelimenin olabileceğini düşündürmüş olmalıdır. Yazıtlarda, 10 adet harfin boşluk bırakılmadan yazıldığı ve bazen bu 10 harfin birkaç kelimeye karşılık geldiği örneklere rastlanıyor. Bu nedenle, yan yana boşluk bırakılmadan veya noktalama işareti kullanılmadan yazılmış 7 harfin birkaç kelimeye karşılık gelmesi normal bir durumdur.

2. Eski Türkçede arka damak ünlülü olan *yıl* kelimesinin ön damak ünlüleriyle kullanılan *ʔ* /y/ işaretiyle yazılmasına pek çok yerde rastlanıyor: KT D8, D38, K4, vs. Bu kullanımın seslik bir önemi yoktur (Tekin 2016: 36). Bu nedenle, ibaredeki *ʔILʔ* imlâsı yadırganmamalıdır.

3. Yazıtlarda, *l* işareti seyrek de olsa bazı /a/ ve /u/ ünlüleri komşuluğundaki /s/ ünsüzünü yazmak için de kullanılmıştır (Tekin 2016: 36).¹ *l* işaretinin karışık olarak kullanıldığı kırktan fazla örnek Köl Tigin yazıtında bulunmaktadır (Şükürlü 1994: 191). Bu nedenle, ibaredeki *ʔl* yazımının *s(a)g* olarak okunmaması için herhangi bir neden gözükmemektedir.

¹TEKİN, “bu kullanışların hiç şüphesiz birer yazım yanlışı olduğunu” düşünmektedir. Ancak, /s/ ve /ş/ ünsüzlerinin yazımında bu kadar sık tekrarlanan çeşitliliği veya düzensizliği (?) sadece bir yazım yanlışı olarak düşünmek acaba ne kadar doğrudur?

4. Son olarak, baştaki *neḡ*'in okunuşu konusunda hiçbir ihtilafın bulunmadığını belirtmeliyiz. Kelimenin umumî imlâsında zaten ünlü yazılmamaktadır.

Yeni okuma teklifimize göre cümle şöyle olmalıdır: *neḡ yıl sag bodunka olurdım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) ve [*neḡ yıl sag bodunta üze olurdım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum]*] (BK D21).

Daha önceki okumaların bazılarında *neḡ*'in sadece 'eşya' anlamı dikkate alınmıştı, hâlbuki Eski Türkçede bu kelimenin farklı anlamı ve kullanımları da mevcuttur. Eski Türkçede *neḡ*, 'hiç, hiçbir, asla' anlamıyla zarf olarak cümledeki olumsuzluğu kuvvetlendirmektedir (Clauson 1972: 778b; Erdal 2004: 213, 346). Eski Uygurcada *neḡ* daha çok 'asla' anlamıyla doğrudan cümlenin yüklemine niteleyen ve olumsuzluğu kuvvetlendiren zarf olarak kullanılmıştır. Ancak yazıtlarda bir yerde *neḡ*, isimin önünde 'herhangi bir' anlamında kullanılmıştır: *neḡ yérdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buḡı bar erteçi ermiş* (Tuñukuk II, D6-7) "If an independent nation anywhere were to have one like like me, what trouble could it ever have?" (Erdal 2004: 213). Bize göre, incelediğimiz cümlede de *neḡ*, Tuñukuk yazıtındaki gibi 'herhangi bir' anlamında düşünülmelidir.

Bu görüşümüzü, metnin bağlamı ve tarihî bilgiyle de destekleyebiliriz. Bu cümlelerde konuşan Bilge Kagan, yazıtın bu kısmında Kappan Kagan iktidarının (692-716) ekonomik ve siyasî sıkıntılar içindeki döneminden (Taşağıl 2004: 37-45) ve kendisinin bu sıkıntıları miras aldığından bahsetmektedir. Halkının yaşadığı bu ekonomik sıkıntılı dönemi *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak* ile tasvir etmektedir. İşte, bizim *neḡ yıl* 'herhangi bir yıl' olarak önerdiğimiz okumada, Bilge Kagan iktidarı döneminin başındaki sıkıntılı kısa bir devre kast ediliyor olabilir. Burada *öd* yerine *yıl* kelimesinin kullanılmış olması da tesadüfî değildir. Yazıtlarda, *öd* kelimesi geniş bir zaman dilimini ifade ediyorken, *yıl* ise daha kısa bir zaman dilimini ifade etmektedir. Ayrıca, *yıl* yazıtlarda '12 hayvanlı takvimdeki bir yıllık süreyi' ifade etmektedir (Clauson 1972: 917a). Dolayısıyla, Bilge Kagan, '12 hayvanlı Türk takvimine göre' *neḡ yıl* 'herhangi bir yıl' yani 'kısa bir müddet için' *sag bodunka olurdım* diyerek 'herhangi bir yıl *sag* boduna kagan olmamışım' demek istemiş olmalıdır. Netice olarak, *neḡ yıl* ile muhtemelen 'herhangi bir yıl boyunca' kast edilmiştir.

Şimdi ibaredeki *sag* kelimesi üzerinde duralım. Ancak baştan itiraf etmemiz gerekir ki okuma teklifimizdeki en riskli kısmı *sag* kelimesi oluşturmaktadır, çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kelime 'yazıtlarda' şimdiye değin hiç tanımlanmamıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar'da *sag* (I) maddesinde kelimenin '1. sağlıklı, diri; 2. iyi' (Nadelyayev et al 1969: 480b) anlamları gösterilmiştir. CLAUSON, ise aynı *sag* için 'pure', 'sound, healthy' ve mecazî olarak 'right (not left)' anlamlarını vermiştir (1972: 803a-b).

Eski Türkçede *sag* kelimesinin ilk anlamı 'iyi, sağlam' olmalı, bu anlamından 'sağlıklı' anlamı ortaya çıkmış olmalıdır. Aslında Orta Türkçe kaynaklarda kelimenin 'iyi, sağlam' anlamına az da olsa rastlanıyor. *Atebetü'l-Hakayık*'ta *sag* kelimesi 'iyi' anlamındadır: sanıp sözlegen er sözi *sagı* "Düşünerek konuşan adamın sözü sözün iyisidir" (Arat 1992: 133 [s. 51, 87]). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *sag*'ın şu anlamı dikkat çekicidir: aydı maḡa bir kēḡ tüz yazı *sag* tupraklıg yér ḡasıl kılıḡ "He said prepare for me a place with good soil" (Al-Rabghūzī 2015: I: 62 v4-5 [s. 113], II: 131).

Kaşgarî, konumuzla ilgili olan sadece 'Oğuzların' kullandığı 'Türklerin' bilmediği iki tane *sag*'tan bahsetmiştir: 1. *sag* 'health, soundness' (= Ar. *şihḡa*, *salāma*); 2. *sag* 'clear, sweet' (= Ar. *karāḡ*, *adb*) (Dankoff-Kelly 1984: 512 [s. 227]). Eşsesli ve eşyazımlı bu iki *sag* arasında anlamsal bakımdan bir ilişki kesin olmasa da mümkün gibi gözüküyor. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te 'sihhat, sağlamlık, esenlik, selâmet' anlamında düşünülen *sag*'ın Arapça karşılıklarından birinin *salāma* olması da dikkat çekicidir. Krş. *salāma* 'safety, security, immunity, or freedom, from faults, defects, in perfections, blemishes, or vices, or from evils of any kind, safety, security, immunity, or freedom' (Lane 1872: 1415a-b). Zaten hem tarihî hem de günümüz Türk dillerinde

sag kelimesi *selāmet* ile beraber ikileme içinde kullanılmış ve ‘güvenli, esenlikte’ anlamını koruyabilmiştir. Krş. *sağ salim* ‘bir kimsenin hayatını kaybedebileceği bir ortamdan sağlıklı olarak kurtulduğunu belirten söz, sağ ve sağlam olarak, hiç zarar görmeden’ (Çağbayır 2007: 4012b). Ancak Orta Türkçede *sag* daha çok ‘sağlıklı, sağlam’ anlamında kullanılmıştır. Bazı kaynaklardaki tanıkları örnek olarak verelim: *Orta Asya’da Bulunun Kur’an Tefsiri* (XII.-XIII. yüzyıl): *sag* ‘sağ, sağlıklı’ (Borovkov 2002: 221); *Codex Cumanicus: sag~sav* ‘heil, gesund, Gesundheit’ (Grønbech 1942: 211); *Sadi’nin Kıpçakça Gülistân Tercümesi* (XIV. yüzyıl): *sag* ‘sound, healthy’ (Bodrogligeti 1969: 366a); *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk: sag* ‘salim, sağlam, afiyette olmak’ (Caferoğlu 1931: 84); *Şeyh Süleyman Efendi: sag* ‘sâlim, hâlis, emîn, metîn, sağlam, yemin, râst, emân, isen, selâmet’ (Durgut 1995: 363); Doğu Türkistan Türkçesi: *sag* ‘iyilik, rahatlık, mutluluk’ (Shaw 2014: 213b); *Meninski* (XVII. yüzyıl): *sag* ‘diri, dipdiri, sapasağ, cânlu, hâyy, zinde, esen, eyü, hoş, ten-dürüst, sag u esen, sâlim, emin, vs.’ (Tulum 2011: 1528b); *Osmanlıca Sözlük: sag* ‘alive, well, in good health’ (Redhouse 1880: 620b-621a); TS: *sag* ‘sağlam, sıhhatte’ (3220-3224).

Bugün Türk dillerinde Eski Türkçedeki *sag* kelimesi Türkiye Türkçesi, Azerice ve Türkmencede *sag*, Kazakça, Karakalpakça, Nogaycada ve Tatarcada *sau* (*sav*), Karaçay-Balkar Türkçesinde *saw*, Çuvaşçada *sivă*, Yeni Uygurcada *sak*, Kırgızcada *soo* ve Özbekçede *sog* olarak ‘sağ, sağlıklı, sağlam, güçlü, emniyette’ gibi anlamlarıyla hâlâ yaşamaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Tuvacada bulunan ‘çok iyi, pek güçlü’ anlamına gelen *sa* (Mongus 2011: 595b-596a) şeklinde bir kelime mevcuttur. Bu kelimenin Orta Türkçe *sag* ile ilişkili olup olmadığı konusunda kesin bir şey söyleyemiyoruz, zira Tuvacada hece sonundaki /g/’lerin korunduğunu biliyoruz. Eğer *sag* Tuvacada olsaydı, /g/’sini korumuş olmalıydı. Tuvacadaki *sa~saa*, muhtemelen Moğolcadan alıntıdır. Krş. Moğolca *zaa* ‘all right, yes, very good, well, now, then’ (Lessing 1960: 1018a).

Şimdi, *sag*’ın Köl Tigin yazıtındaki kullanımına tekrar dönelim: *neγ yıl sag bodunka olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum* (KT D26) = [*neγ y*]ıl *sag bodunta üze olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum]* (BK D21). Bilge Kagan, ilk cümlede *sag bodun*’a, yani ‘selamet içindeki, sağlam, elverişli şartlara sahip, güçlü’ *bodun*’a idareci olmadığını, aksine *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak* bir *bodun*’a idareci olduğundan bahsetmektedir. O hâlde, *sag* ‘iyi, sağlam, selâmette, güçlü’ şeklindeki bir okuma ve anlamlandırma teklifi metne gayet güzel uymaktadır. Cümleden anladığımız kadarıyla, *içre aşsız taşra tonsuz* ‘karnı aç ve sırtı çıplak’ bir *bodun* bugün olduğu gibi o dönemde de ‘zayıf ve güçsüz’ olarak algılanıyordu. Aslında iki cümle birbiriyle aynı gibidir. Bilge Kagan, ilk cümleyi açıklamak ve sözünün tesirini arttırmak için söyleyeceklerini ikincisiyle desteklemiş gibidir.

Son olarak *neγ yıl sag*’ın yer aldığı cümle üzerinde birkaç noktaya daha temas etmek istiyorum. İbarenin yer aldığı cümlelerin hâl ekli tamlayıcıları tam olarak aynı değildir. İlk cümlede *bodunka olurmadım*, ikinci cümlede ise *bodunta üze olurdum* vardır. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtları arasındaki ilişkiyi inceleyen HOVDHAUGEN, Bilge Kagan yazıtındaki *bodunta üze olurtum*’un diğer yerlerde de görülmesi nedeniyle doğru olduğunu düşünmektedir (1974: 69). TEKİN, ‘dative-locative’ eki {+kA}’nın *bodunka olurmadım* yapısında cümlede hareketin yerini gösteren zarf tamlayıcısı olduğunu (1968: 132), {+tA}’nın ise *bodunta üze olurtum* yapısında çekim edatı ile beraber cümlede zarf tamlayıcısı olduğunu düşünmüştür (1968: 134). NAUTA ise, TEKİN’den farklı olarak {+kA}’nın ‘lokativ’ veya ‘direktiv’ (*sic*) işlevinde olmadığını ileri sürmüş ve {+tA}’nın edatla birlikte kullanılabileceğini ifade ederek cümleleri şöyle tercüme etmiştir: *neγ yilsıg bodunka olurmadım* “Ich wurde keineswegs Herrscher über (eig. : in Bezug auf) ein reiches Volk”; *yabız yablak bodunta üze olurtum* “Ich wurde Herrscher über ein elendes Volk” (1969: 309). Bize göre, +kA *olurmak* ile +tA *üze olurmak* yapısı arasındaki anlam farkı hâl ekli tamlayıcılardan kaynaklanmaktadır. Belki +ka

olurmak yapısını ‘bir şeye hâkim olmak’ ve *+ta üze olurmak* yapısını da ‘bir şeyin üzerinde hâkim olmak, bir şeyin üzerinde idarecilik yapmak’² anlamında düşünebiliriz.

Köl Tigin yazıtının doğu cephesinin 26. satırı ile Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 21. satırındaki *𐰽𐰺𐰍𐰏𐰏𐰍* *nnyILsG* ibaresinin *n(e)η yıl sag* şeklinde okunması gerektiğine inanıyoruz. Bu okuma teklifinin daha öncekilerden ayrılan en önemli tarafı, teklif edilen yeni okumadaki kelimelerin hepsinin Türk dilinde tanıklanmış olmasıdır. Sonuç olarak, makaledeki okuma ve anlamlandırma denemesinin de bir ‘öneri’ olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

² Yazıtlarda, *+tA üze olurmak* yapısı iki yerde daha geçiyor: kişi *oglınta üze* eçüm apam bumin kagan istemi kagan *olurmuş* (KT D1 = BK D3) ve *ol törüde üze* eçim kagan *olurtı* (KT D16 = BK D14). Şimdiye değin, çoğu neşirde *ol törüde üze olurtı* ifadesi ‘yasa uyarınca tahta oturdu’ şeklinde anlamlandırılmıştır. Bize göre, bu cümlede de ifade ‘o yasaların üzerinde idareci oldu’ anlamında olmalıdır. Yazıtlarda görüldüğü üzere, ülkede kanunları düzenleyen kişi zaten *kagan*’dır. Krş. KT D1. Bu nedenle, *kagan*’ın yasaların üzerinde hâkim olması o dönem için oldukça normaldir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

AL-RABGHŪZĪ (2015). *The Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Ed. by H. E. BOESCHOTEN, J. O'KANE, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

Ar. = Arapça.

ARAT, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmut Yükneki: Atebetü'l-Hakayık*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDAROV, G. (1995). *Kültegin Eskertkişi*, Almatı: Ana Tili.

AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

BAZILHAN, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derekemeleri, Tom II: Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı: "Dayk-Press".

BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BODROGLIGETI, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gulistān (Sayf-i Sarāyi's Gulistān bi't-Türk)*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOROVKOV, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.- XIII. Yüzyıllar)*, Rusçadan Çevirenler: H. İ. USTA; E. AMANOĞLU, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CAFEROĞLU, A. (1931). *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 4 (müt-tap), İstanbul: Ötüken Yayınları.

D = doğu.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşzarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Lugāt at-Türk)*, Part II, Harvard: Harvard University Press.

dip. = dipnot.

DURGUT, H. (1995). "Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel)" *Adli Eserin Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.

ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.

G = güney.

GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.

HOVDHAUGEN, E. (1974). "The Relationship between the Two Orkhon Inscriptions". *Acta Orientalia*, 36, 55-82.

HUDİYEV, N. (2015). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil.

Inscriptions de l'Orkhon (1892). Recueillies par l'expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

K = kuzey.

KARCAUBAY, S. (2003). *Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanulık Taldau, I Kitap*, Astana: Kultegin.

krş. = karşılaştırınız.

LANE, E. W. (1872). *An Arabic-English Lexicon*, Book I, Part 4 (ص – س), London: Williams and Norgate.

LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, Indiana: The Mongolia Society.

MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstu i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' Çest' Kül' Tegini*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.

MONGUS, D. A. (2011). *Tolkoviı Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, Tom II: K-S, Novosibirsk: Nauka.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: İstitut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

NAUTA, A. H. (1969). "A Grammar of Orkhon Turkic, by Talât Tekin, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, 419 S. Mouton & co. The Hague 1968", *Central Asiatic Journal*, 13/4: 308-311. (Review)

ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Devlet Basımevi.

ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.

RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1896). *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, Nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

RECEBLİ, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 Cildde I-II: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

REDHOUSE, J. W. (1880). *Redhouse's Turkish Dictionary*, London: Wyman and Sons, Oriental, Classical and General Printers.

SHAW, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, İngilizceden Çeviren ve Eklemelerle Yayına Hazırlayan: F. YILDIRIM, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞİRİN, H. (2015). *Köl Tigin Yazıtı, Notlar*, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

ŞÜKÜRLÜ, E. C. (1994). “Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*: 189-192.

TAŞAĞIL, A. (2004). *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1994). “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Central Asiatic Journal*, 38/2: 244-281. (Review)

TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica*, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]

TS = XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis'menniye Pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.

TULUM, M. (2011). *Birinci Kitap: Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi, Meninski'nin Thesaurus'u ile Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sine ve Başka Metinlerden Derlenmiş Verilere Göre XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde Sesler ve Ses Benzeşmeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VAMBÉRY, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.